UDK: 101.1:316:32.019.5(575.1)

JADID MA'RIFATINING FUQAROLIK JAMIYATI HUQUQIY-SIYOSIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISHDAGI O‘RNI

To‘xtasinov Shukurjon Shavkatjon o‘g‘li
Namangan davlat universiteti
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Email: shukurjon4545@gmail.com
Tel: +998 93 670 45 45
https://doi.org/10.5281/zenodo.23660525

Annotatsiya. Maqolada XX asr boshlaridagi Turkiston jadidlarining huquq, davlat boshqaruvi, qonun ustuvorligi va fuqarolarning siyosiy ishtiroki haqidagi qarashlari ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. M. Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, A. Fitrat va A. Avloniy merosida huquqiy ong va siyosiy madaniyatni shakllantirish g‘oyalari ochib beriladi. Jadidlarning huquqiy-siyosiy g‘oyalari Yangi O‘zbekistonda huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishning milliy-ma'naviy asosi ekanligi asoslanadi.
Kalit so‘zlar: jadidchilik, fuqarolik jamiyati, huquqiy ong, siyosiy madaniyat, qonun ustuvorligi, muxtoriyat, ma'rifat, Yangi O‘zbekiston.

Аннотация. В статье с социально-философских позиций анализируются взгляды туркестанских джадидов начала XX века на право, государственное управление, верховенство закона и политическое участие граждан. Раскрываются идеи формирования правового сознания и политической культуры в наследии М. Бехбуди, Мунаввар кари Абдурашидханова, А. Фитрата и А. Авлони. Обосновывается, что правовые и политические идеи джадидов являются национально-духовной основой построения правового демократического государства и гражданского общества в Новом Узбекистане.
Ключевые слова: джадидизм, гражданское общество, правовое сознание, политическая культура, верховенство закона, автономия, просвещение, Новый Узбекистан.

Abstract. The article provides a socio-philosophical analysis of the views of the early 20th-century Turkestan Jadids on law, governance, the rule of law and civic political participation. It reveals the ideas of forming legal consciousness and political culture in the legacy of M. Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidkhonov, A. Fitrat and A. Avloniy. The article argues that the legal and political ideas of the Jadids form a national and spiritual foundation for building a democratic state governed by the rule of law and a civil society in New Uzbekistan.
Keywords: Jadidism, civil society, legal consciousness, political culture, rule of law, autonomy, enlightenment, New Uzbekistan.

Kirish

Global miqyosda kechayotgan demokratik transformatsiya jarayonlari har bir davlatdan inson huquq va erkinliklari ta'minlangan, qonun ustuvorligi qaror topgan ochiq fuqarolik jamiyatini barpo etishni talab qilmoqda. Shu bilan birga, bu jarayon xalqlarning tarixiy-madaniy merosiga, milliy o‘zlik va qadriyatlariga tayangandagina barqaror natija beradi. Boshqa jamiyatdan ko‘chirib olingan institutlar mahalliy ijtimoiy ongda ildiz otmasa, ular rasmiy shakl sifatida qolib ketishi ijtimoiy falsafada ko‘p bor qayd etilgan.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. 2023-yilda yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiyada O‘zbekiston suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat ekanligi mustahkamlab qo‘yildi [1]. Prezidentning 2021-yil 4-martdagi PF-6181-son Farmoni bilan "2021–2025-yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" [2], 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan "2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" [3] tasdiqlandi. Davlat rahbari ta'kidlaganidek, "xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqimizga xizmat qilishi kerak" degan tamoyil islohotlarning mazmunini belgilamoqda [4].

Bu tamoyilning g‘oyaviy ildizlari XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidchilik harakatiga borib taqaladi. Jadidlar ma'rifatni nafaqat ta'lim-tarbiya vositasi, balki xalqning o‘z huquqini anglashi, davlat boshqaruvida ishtirok etishi va siyosiy mustaqillikka erishishining sharti deb bilgan. Shu sababli jadid ma'rifatining huquqiy-siyosiy mazmunini fuqarolik jamiyati nazariyasi nuqtai nazaridan tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi. Jadidchilik tarixini o‘rganishda D. Alimova, B. Qosimov, N. Karimov, Sh. Rizo kabi olimlarning xizmatlari katta [14; 16]. Jadidlar falsafasi M. Umarov, Q. Nazarov tadqiqotlarida [17; 18], Samarqand jadidchilik maktabi va uning ijtimoiy-siyosiy g‘oyalari D. Amriddinova ishlarida [19] yoritilgan. Xorijiy tadqiqotchilardan A. Xolid jadidchilikni Markaziy Osiyodagi musulmon madaniy islohoti sifatida tahlil qilgan [15]. Fuqarolik jamiyatining genezisi va O‘zbekistondagi rivojlanish bosqichlari M. Qirg‘izboyev tomonidan tizimli o‘rganilgan [20]. Biroq ushbu tadqiqotlarda jadidlarning huquqiy-siyosiy g‘oyalari zamonaviy fuqarolik jamiyati institutlari bilan bevosita qiyoslanmagan. Maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Maqolaning maqsadi – jadid ma'rifatining huquqiy ong, siyosiy madaniyat va xalq vakilligiga oid g‘oyalarini ochib berish hamda ularning Yangi O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatining huquqiy-siyosiy asoslarini takomillashtirishdagi ahamiyatini asoslash.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiylik va mantiqiylik birligi, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, germenevtik talqin va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Manba sifatida M. Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, A. Fitrat, A. Avloniy asarlari, "Oyna", "Samarqand", "Sadoi Turkiston" nashrlaridagi publitsistik maqolalar olindi. Jadidlarning g‘oyalari fuqarolik jamiyatining zamonaviy nazariyasidagi asosiy mezonlar – qonun ustuvorligi, xalq vakilligi, ommaviy makon (Yu. Xabermas) va fuqarolik ongi bilan qiyoslandi [5; 6; 7]. Nazariy asos sifatida J. Lokkning ijtimoiy shartnoma, G. Gegelning fuqarolik jamiyati haqidagi ta'limotlari hamda milliy falsafiy tafakkurdagi "fozil jamoa" (Forobiy) g‘oyasi xizmat qildi.

Tahlil va natijalar

1. Huquqiy ong – ma'rifatning tarkibiy qismi. Jadidlar uchun ma'rifat faqat savod chiqarish emas edi. Ular inson o‘z huquqi va burchini bilmas ekan, na erkin shaxs, na teng huquqli fuqaro bo‘la olmaydi, deb hisoblagan. M. Behbudiy "Millatlar qanday taraqqiy etarlar?" maqolasida millat taraqqiyotini ilm, iqtisodiy mustaqillik va huquqiy savodxonlik bilan bog‘laydi [9]. Uning "Ikki emas, to‘rt til lozim" maqolasida rus tilini o‘rganish zarurati ham, avvalo, mahalliy aholining sud, ma'muriyat va davlat idoralarida o‘z huquqini himoya qila olishi bilan izohlanadi [8].

Behbudiyning mashhur "Haq olinur, berilmas" iborasi jadid huquqiy tafakkurining mohiyatini ifodalaydi. Bu fikrga ko‘ra, huquq yuqoridan in'om etiladigan imtiyoz emas, balki fuqarolarning ongli va uyushgan faoliyati natijasida qo‘lga kiritiladigan qadriyatdir. Ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan bu – fuqaroni davlat siyosatining obyekti emas, balki uning subyekti sifatida ko‘rish demakdir.

2. Xalq vakilligi va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish g‘oyasi. 1905–1907-yillardagi Rossiya inqilobi davrida jadidlar Davlat Dumasida Turkiston musulmonlarining vakilligini kengaytirish masalasini ko‘tardi. Behbudiy Turkistonda boshqaruvni isloh qilish, mahalliy aholiga diniy va madaniy masalalarda o‘zini o‘zi boshqarish huquqini berish bo‘yicha loyiha tayyorladi [8; 16]. 1917-yil martida Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligida "Sho‘roi Islomiya" tashkiloti tuzildi. U aholining siyosiy talablarini jamlash va ifoda etish bilan shug‘ullangan ilk milliy jamoat-siyosiy birlashmalardan biri bo‘ldi [10; 11].

Jadidlarning siyosiy dasturi 1917-yil 27-noyabrda Qo‘qonda bo‘lib o‘tgan Turkiston musulmonlarining IV favqulodda qurultoyida e'lon qilingan Turkiston Muxtoriyatida eng yuqori nuqtaga chiqdi. Muxtoriyat hukumati Ta'sis majlisini chaqirish, turli millat vakillarining huquqlarini kafolatlash va qonun asosida boshqaruvni yo‘lga qo‘yishni maqsad qilgan [14; 21]. Muxtoriyat 1918-yil fevralida qurol kuchi bilan tugatilgan bo‘lsa-da, u mintaqada vakillik demokratiyasini joriy etishga qaratilgan birinchi amaliy urinish sifatida tarixda qoldi.

3. Adolatli boshqaruv va hokimiyatni tanqid qilish erkinligi. A. Fitratning "Munozara" va "Hind sayyohi bayonoti" asarlarida Buxoro amirligidagi boshqaruvning qonunsizligi, mansabdorlarning o‘zboshimchaligi va xalqning huquqsizligi keskin tanqid qilinadi [12]. Fitrat davlat qudratini hukmdorning shaxsiy irodasida emas, balki ilm, adolat va qonunga asoslangan boshqaruvda ko‘radi. Hokimiyatni ochiq tanqid qilish, uni jamiyat oldida hisob berishga undash g‘oyasi bugungi jamoatchilik nazorati institutining tarixiy ko‘rinishi sifatida baholanishi mumkin.

4. Fuqarolik axloqi va siyosiy madaniyat. A. Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida "tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidur" deb yozadi [13]. Avloniy vatanparvarlik, adolat, g‘ayrat, hamiyat kabi fazilatlarni shaxsning jamiyat oldidagi mas'uliyati bilan bog‘laydi. Bu qarashlarda huquqiy ong axloqiy ong bilan uyg‘unlashadi: qonunga hurmat ichki e'tiqodga aylanmasa, u tashqi majburiyat bo‘lib qolaveradi.

Jadidlarning huquqiy-siyosiy g‘oyalari va ularning zamonaviy fuqarolik jamiyati institutlaridagi davomini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Jadid g‘oyasi	Asosiy namoyanda va manba	Zamonaviy fuqarolik jamiyatidagi davomi
"Haq olinur, berilmas" – huquqni anglash va himoya qilish	M. Behbudiy, "Oyna" jurnali	Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish, inson huquqlari institutlari
Xalq vakilligi, Ta'sis majlisi	Turkiston Muxtoriyati (1917)	Parlamentarizm, saylov tizimi, siyosiy partiyalar
Jamoat-siyosiy birlashmalar	Munavvarqori, "Sho‘roi Islomiya" (1917)	Nodavlat notijorat tashkilotlari, jamoat birlashmalari
Hokimiyatni tanqid qilish, adolatli boshqaruv	A. Fitrat, "Munozara"	Jamoatchilik nazorati, so‘z va matbuot erkinligi
Fuqarolik axloqi va tarbiya	A. Avloniy, "Turkiy guliston yoxud axloq"	Fuqarolik ta'limi, yoshlar siyosati, ma'naviy-ma'rifiy ishlar

5. Jadidlar merosi va Yangi O‘zbekistondagi islohotlar. Jadidlarning g‘oyalari bugungi islohotlar bilan bir necha yo‘nalishda hamohang. Birinchidan, yangi tahrirdagi Konstitutsiyada inson qadri, uning huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida belgilandi [1]; bu jadidlarning shaxsni ijtimoiy hayotning subyekti sifatida ko‘rish g‘oyasining davomidir. Ikkinchidan, PF-6181-son Farmonda NNTlar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish nazarda tutilgan [2]; bu jadidlarning xayriya jamiyatlari va jamoat birlashmalari tajribasiga mos keladi. Uchinchidan, Davlat rahbarining 2020-yil 30-sentyabrdagi Farmoni bilan jadid namoyandalari ordenlar bilan taqdirlandi, 2024-yil 30-maydagi PQ-201-son qaror bilan Jadidlar merosi davlat muzeyi tashkil etildi. Bu jadidlar merosini davlat siyosati darajasida qayta tiklashning ifodasidir.

Shu bilan birga, jadidlar merosidan foydalanishda ikki chekkadan saqlanish lozim. Birinchisi – ularning g‘oyalarini zamonaviy tushunchalarga sun'iy moslashtirish; ikkinchisi – merosni faqat tarixiy xotira sifatida ko‘rib, uning amaliy salohiyatini e'tiborsiz qoldirish. Ilmiy yondashuv jadid g‘oyalarini o‘z davri kontekstida talqin qilib, ulardagi umuminsoniy mazmunni – ma'rifat, huquq, ishtirok va mas'uliyat birligini bugungi sharoitga tatbiq etishni talab qiladi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi.

1. Jadid ma'rifati o‘z mohiyatiga ko‘ra huquqiy-siyosiy mazmunga ega bo‘lgan. Jadidlar ta'lim orqali o‘z huquqini anglaydigan, davlat boshqaruvida ishtirok etishga qodir fuqaroni shakllantirishni maqsad qilgan.

2. Behbudiyning huquqni anglash, Munavvarqorining jamoat-siyosiy uyushish, Fitratning adolatli boshqaruv va Avloniyning fuqarolik axloqi haqidagi g‘oyalari bir butun tizimni tashkil etadi. Bu tizim fuqarolik jamiyatining asosiy unsurlari – huquqiy ong, xalq vakilligi, jamoat birlashmalari va jamoatchilik nazoratini o‘z ichiga oladi.

3. Turkiston Muxtoriyati mintaqada vakillik demokratiyasi va qonun ustuvorligini joriy etishga qaratilgan birinchi amaliy urinish bo‘lib, u O‘zbekiston demokratik davlatchiligining tarixiy ildizlaridan biridir.

4. Jadidlar merosi Yangi O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga milliy-ma'naviy asos beradi: u islohotlarning ijtimoiy ongda ichki qabul qilinishini, ya'ni ularning legitimligini kuchaytiradi.

Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi:

• oliy ta'lim muassasalarida "Fuqarolik jamiyati" va "Ijtimoiy falsafa" fanlari dasturlariga "Jadidlarning huquqiy-siyosiy g‘oyalari" mavzusini kiritish;

• yoshlar o‘rtasida huquqiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan loyihalarda jadid namoyandalarining asarlaridan targ‘ibot manbai sifatida foydalanish;

• NNTlar va mahalla institutini qo‘llab-quvvatlash dasturlarida jadid xayriya jamiyatlari va jamoat birlashmalari tajribasini o‘rganish va ommalashtirish;

• Jadidlar merosi davlat muzeyi qoshida jadidlarning huquqiy-siyosiy hujjatlari va publitsistikasini to‘plash va ilmiy nashr etish ishlarini kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (yangi tahrir). – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 4-martdagi PF-6181-son "2021–2025-yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi Farmoni // lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi Farmoni // lex.uz.
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
5. Locke J. Two Treatises of Government. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
6. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – Москва: Мысль, 1990.
7. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. – Cambridge, MA: MIT Press, 1989.
8. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1997.
9. Behbudiy M. Millatlar qanday taraqqiy etarlar? // Samarqand. – 1913. – 30-iyul.
10. Abdurashidxonov M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2003.
11. Abdurashidxonov M. Xotiralarimdan. – Toshkent: Sharq, 2001.
12. Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat. Jadidlar to‘plami. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
13. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998.
14. Alimova D.A., Golovanov A.A. O‘zbekiston mustabid sovet tuzumi davrida: siyosiy va mafkuraviy tazyiq oqibatlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2000.
15. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
16. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2007.
17. Umarov M. Jadidchilik falsafasi: milliy tafakkur evolyutsiyasi // Falsafa va huquq. – 2005. – № 3.
18. Nazarov Q. Jadid falsafasi // Yangi O‘zbekiston. – 2024. – 16-yanvar. – № 11 (1072).

19. Amriddinova D.T. Samarqand jadidchilik maktabi. Monografiya. – Toshkent: Navro‘z, 2017.
20. Qirg‘izboyev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shakllanishi va rivojlanishi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.
21. Temur Xo‘jao‘g‘li. Jadidlarning davlatchilik g‘oyasi: muxtoriyatdan mustaqil milliy davlatga // "Jadidlarning ilmiy-pedagogik merosi: tarix va zamonaviylik" xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.